

למקורם של פיוטי הסליחות

מאת

שולמית אליצור

המאמר מוקדש לחידת פיוטי הסליחות: סוגה זו, המקובלת זה כאלף שנים בעדות ישראל, אינה מתועדת כלל בפייטנות הארץ ישראלית הקלסית. מאמר זה מתחקה אחר הנקודה הליטורגית שבה הופיעו הסליחות לראשונה ועל הסיבות ליצירתן.

עיון במרכיבים המשותפים למסגרת הליטורגית שבה משובצות הסליחות בעדות ישראל השונות העלה גרעין בסיסי הקיים תמיד: פתיחה לשלוש עשרה המידות המתחילה '[אל] ארך אפיים אתה', שלוש עשרה המידות החוזרות אחרי כל אחת מהסליחות, ונוכחות קבועה של פסוקי תפילת משה 'סלח נא לעון העם הזה' וגו' (במ' יד 19–20) ותפילת דניאל (דנ' ט 18–19). התברר שכל אלו יסודם בפיוט המסגרת האלף-ביתי הקדום והבלתי מחורז 'ארך אפיים אתה / בעל הרחמים', המובא בסידור רס"ג, והמשמש כמסגרת לסליחות בקטעי גניזה רבים. תבנית הפיוט, הכוללת קטעי שיר קצרים ואחרי כל אחד מהם פסוקים (במקרה אחד – וידוי במקום פסוקים), נמצאה דומה מאוד לאחד ממרכיבי הקדושתא הקדומה ליום הכיפורים: סדר הפסוקים שבסוף ברכת קדושת היום. נמצא דמיון גם במבחר הפסוקים: התברר שדווקא פסוקי שלוש עשרה המידות, תפילת משה ותפילת דניאל מופיעים בקביעות כמעט מוחלטת בסדרי הפסוקים הקדומים. וכשם שפיוט המסגרת נקטע בסמוך לפסוקי שלוש עשרה המידות על ידי הסליחות, כך קוטעות הסליחות סדרי פסוקים ובאותה נקודה.

סדר הפסוקים, ובעיקר פסוקי שלוש עשרה המידות שבו, הוצעו אפוא כמקום מולדתן של הסליחות: הציבור, שהצטרף אל החזן באמירת שלוש עשרה המידות, לא הסתפק באמירתן פעם אחת, ותפקיד הסליחות היה לאפשר לחזור ולומר אותן פעם אחר פעם. תהליך זה אינו מתועד בארץ ישראל בתקופת הפיוט הקלסי, וייתכן שהתרחש בבבל; בדורו של רב סעדיה גאון הוא כבר היה ברור מאליו. פיוט המסגרת 'ארך אפיים אתה' כנראה אינו סדר פסוקים מקורי, אלא טקסט שכבר נכתב כדי לשמש מסגרת לסליחות, לוודוי ולפסוקים הקבועים הנאמרים לצדן. הנטייה לחזור פעם אחר פעם על קטעים מרכזיים המשולבים בפיוט המסגרת של הסליחות לא נעצרה בשלוש עשרה המידות: היו שביקשו לומר שוב ושוב גם את פסוקי תפילת משה ותפילת דניאל, ובעיקר לחזור פעמים רבות על לשון הוידוי. לשם כך נוצרו פיוטי הוידוי המשולבים גם הם בפיוט המסגרת, והמשמשים מבוא לפסוקים האחרים שבו או לוודוי. אבל מנהגים אלה נותרו שוליים, ואילו אמירת הסליחות והחזרה על שלוש עשרה המידות התפתחו והתרחבו.

סידור רס"ג מתאר התפתחות נוספת: פיוט המסגרת הועבר מתפילת יום הכיפורים אל תפילת יתר התעניות, ושולב שם בברכת 'סלח לנו', ופיוטי סליחות שולבו בו גם בעמידת התעניות.

מנהג זה שרד גם כאשר פיוט המסגרת יצא מכלל שימוש, ונותרו רק שקיעין שלו (כקטע הפתיחה 'אל ארך אפיים אתה'). לימים החלו לומר סליחות גם במסגרת ההתכנסויות לאמירת רחמין באשמורות סביב הימים הנוראים. העברה זו הביאה במקומות רבים לטשטוש המסגרת הקדומה ולערבוב בין קטעי רחמין לסליחות. אבל בסדר הסליחות לתעניות ניכרת עד היום ברוב עדות ישראל הזיקה העזה לפיוט המסגרת הקדום ולמקורן של הסליחות.